

АВТОРДУН ЖАНА КААРМАНДЫН ИЧКИ КЕБИ ТИЛДИК КАРАЖАТ КАТАРЫНДА

Бул макалада көркөм чыгармалардагы автордук кеп менен каармандык кептин өз ара байланышы, алардын лингвистикалык, стилистикалык табияты жөнүндө маалымат берилет. Автордук кеп менен каармандык кептин кээ бир учурларда биригип кетиши, аладын таасир этүү динамикасы каралат. Маселенин жалпы түркологияда изилдениш абалы анализге алынат.

Тил жана тилдик структура бир калыпта эмес, жай өнүгүүдө болот. Бул көрүнүш айрыкча синтаксистик стилистик-тикага мүнөздүү экендигин изилдөө-чүлөр кыйла мезгилден бери белгилеп келе жатышат. Анткени коомдук турмуштагы түрдүү өзгөрүүлөргө байланыштуу терминдер жаатында болсун, сөз айкаштарында болсун, сүйлөмдүк системада болсун күрдөөлдүү өнүгүүлөр ачык байкалат. Ал эми синтаксистик стилистика көркөм чыгармалардын түрдүү жанрда, түрдүү стилде, адабий каармандардын образын ачып берүүнүн чеберчилигине байланышкан. Мына ушундай табиятына ылайык синтаксистик стилистикада когнитивдик өзөк жатат. Тилдин когнитивдик жагын изилдөөдө көркөм чыгармалардагы кейипкерлер менен автордук кептин өз ара карым-катышын анализдөө белгилүү роль ойнобой койбойт. Автордук жана каармандык кептин табияты узак мезгил бою жандуу сүйлөшүүнүн призмасында гана каралып келди. Ал эми алардын ички кебине илимий иликтөө жүргүзүү кыргыз тил илиминде колго алына элек. Ошондой болсо да анын айрым маселелерине тилчи-илимпоздор көңүл бура баштаган-дыгы байкалат. Жалпы маселелерге келсек, профессор Ж.Мамытов белгиле-гендей, «көркөм адабияттын тилине арналган салмактуураак монографиялык изилдөөлөр түгүл, илимий мүнөздөгү көлөмдүүрөөк макалалар деле аз» [8].

Орус тил илиминде каармандык кеп 20- кылымдын орто ченинен баштап эле изилдөөгө алына баштаган. Көрүнүктүү филолог В.В. Виноградов алгачкылардан болуп көркөм чыгармалардагы каарман-дын кебине көңүл буруп, анын өзгөчөлүктөрү тууралуу баалуу пикирин жарыялаган [5]. Анын ою боюнча, каармандык кеп автордук баяндоодон структуралык жактан да, стилистикалык жактан да айырмаланат. Каармандык кеп тууралуу башка автордун эмгектерин да белгилебей коюуга болбойт. Алардын айрымдары каармандык кепти тике кеп менен бирдей карашкан. Ошондой эле жалпы чыгармалардын алкагында жана айрым каармандардын жеке кебинин алкагында да изилдөөлөр жаңыдан гана колго алына баштаган.

А.Н. Васильеванын ою боюнча, каармандык кеп кейипкердин жеке оюн гана билдирбестен, анын түрлүү мамилелерин да өз ичине камтыйт жана формасы жагынан эң эле татаал. Ошондуктан анда ички ой жүгүртүү менен сыткы чөйрөгө мамиле биримдик түзүп турат [4]. Ал эми стилистикалык планда алганда, каармандык кеп көркөм образды ачып берүүнүн өтө ийкемдүү каражаты болуп саналат, диалогдук, монологдук түрлөрдө кездеше берет да, каармандын ички дүйнөсүн, башкаларга карата мамилесин билдирет [4]. В.В.Бабайцева автордук кеп менен каармандык кептин өз ара алакасына токтолуу менен бирге, жайгашуу тартибине да көңүл бурган [11].

Ошентип, каармандык сөздү тике сөз менен бирдей карасак, анда анын грамматикалык түзүлүшү жана текстте аткарган кызматы алда канча кеңири экендиги даана байкалат. Демек, каар-мандык кеп кыйыр кепке салыш-тырмалуу паратаксистик принципте уюшулуп, башка синтаксистик конструктор менен эркин байланышта болот [7].

Каармандык кеп менен автордук баяндоо өз ара биримдикте жашайт. Автордук кеп каармандык кепке караганда алда канча өзгөчөлөнөт. Андай өзгөчөлүктөр катары төмөндө-гүлөрдү

белгилемекчибиз:

1) эгерде каармандык кеп мазмун жана формасы жагынан эч кандай чектелбесе, автордук кеп белгилүү стандарттуулукка ээ;

2) каармандык кеп диалогдук жана монологдук түзүлүштө эркин келе берсе, автордук кеп баяндоо түрүндө гана кездешет;

3) каармандык кепте адабий тил менен диалектилик тил эркин колдонула берсе, автордук кеп адабий нормада ишке ашырылат;

4) автордук кеп кээде көркөм чыгармада каармандын өзүнө да тиешелүү болуп калышы мүмкүн. Мындай учурда «мен» деген биринчи жактагы ат атооч баяндоочу жак болуп калат;

5) автордук кеп көркөм чыгарма-лардагы окуяларды өз ара байланыш-тырып туруучу көпүрөлүк милдет аткарат;

6) автордук кеп эпикалык чыгарма-ларда пролог, монолог, драмалык чыгар-маларда ремарка түрүндө колдонулат;

7) кээде автордук кеп менен каармандык кеп өз ара жуурулушуп кетип, экөөнө бирдей тиешелүү болуп калат. Мындан өздүк эмес тике кеп келип чыгат.

Бирок мындай маселелер жалпы туркологияда да, кыргыз тил илиминде да кеңири изилдөөгө алына элек. Мына ошого байланыштуу биздин бул иликтөөбүздө илимий булактардын аздыгы бир кыйла кыйынчылыктарга дуушар кылды. Ошондой болсо да айрым автордун жана нормативдик грамматикалардын алкагындагы илимий пикирлерди эске албай коюу мүмкүн эмес.

Өзбек тил илиминде автордук жана каармандык кептин грамматикалык түзүлүшү бир кыйла кеңири талдоого алынган. М.Аскарлова синтаксистик мындай категорияларга алгачкылардан болуп кайрылып, тике кеп (кучирма гап), кыйыр кеп (узлаштирма гап) алардын автордук кеп менен алакасын тактаган жана өздүк эмес тике кеп (узники булмаган-узга кучирма гап) сыяктуу маселелерди чечмелөөгө аракет жасаган [1]. Ошондой эле жогорку окуу жайларына арналган окуу китептеринде да тике кеп, автордук кеп, алардын өз ара жайгашуусу жана өздөштүрмө кептин структурасы тууралуу кыскача маалыматтар бар. Албетте, кыргыз тил илиминде да төл жана бөтөн сөздөр, алардын кыйыр сөзгө трансформация-ланышы тууралуу маалыматтар жөнө-көйдөн татаалга, аздан көпкө карай берилип келди [9]. Бирок өздүк эмес тике кеп айрым газеталык макалаларды эске албаганда, тилчи-илимпоздордун көңүлүн өзүнө бура элек. Ошондой болсо да бул тема жөнүндө алгачкы сөздү белгилүү тилчилер Ж..Мамытов, Т.Нуруевдер баштап беришип, бул маселе өз алдынча изилдөөнү талап кылат деген багыт берүүчү пикирлерин билдиришкен [8]. Демек, кыргыз тил илиминде өздүк эмес тике кепти грамматика-семантикалык жактан изилдөө иши жаңыдан гана колго алынып жаткандыктан, биз таянуучу илимий булактар өтө эле чектелген. Экинчиден, өздүк эмес тике кептин стилистикалык табияты да өзгөчө. Анын купуя жана угузма түрлөргө бөлүнүшү да ойлондурбай койбойт. Биз белгилеп жаткан бул маселелердин текст таануу менен да тикеден – тике байланышы бар.

Көркөм прозадагы ички кеп жөнүндө кыргыз тил илиминде ушул кезге чейин сөз козголо элек. Бирок анын лингвистика-стилистикалык табияты өтө көп кырдуу. Аны ар түрдүү аспектиде изилдөө азыркы тил таануу илиминде актуалдуу бойдон кала берүүдө. Кандай гана көркөм чыгарма болбосун адам турмушунан алынып, адамдарга гана арналат. Ошондуктан философиялык башка категориялар сыяктуу эле көркөм чыгарма да объективдүү чындыкты чагылдырат да, субъективдүү ой жүгүртүүнү, көз карашты билдирет. Бул жараян кейипкердин жана автордук кеп аркылуу ишке ашып турат. Мындай көрүнүш ички кеп жана сырткы (угузма) кеп формасында болот.

Ички кеп каармандын же автордун өзү менен өзүнүн сүйлөшүүсүнөн, ой жоромолунан турушу мүмкүн. Ал ошол бойдон жеке адамдын дилинде сакталып калат, кээде сырткы - угузма же жазма: *Ар дайым ар жакка жол жүрүрдө мен ушул алкагы жөнөкөй жыгачтан жасалган сүрөттүн алдына келип турам. Мына эртең да айылга жөнөймүн. Сүрөттү карап, мен андан жолума ак*

тилек бата алып жаткан өңдүү, аны көпкө көз айрыбай тиктейм («Жамила» повестинен).

Автор повесттеги окуяны баяндоо үчүн алдын ала ага карата мамилесин ички кеп аркылуу туюндуруп, «ал кандай сырдуу сүрөт болду экен?» деген кызыгууну пайда кылат. Повесттин аягында Сейиттин «Мен алардын сүрөтүн дагы тартам!» деген сырткы кеп анын жыйынтыгы катары келди. Ал эми «Тигине, Данияр обон салып шаңшыды, демек, ал Жамила экөө мени жолго чакырышат. Ооба мен жолго чыгышым керек!» - деген Сейиттин ички кеби повестти жыйынтыктап тургансыйт. Албетте, алар каармандын кеби катары берилгени менен, «мен» деген автордук позиция жатат. Мындай көрүнүштү автордук-каармандык кеп деп атаса да болот.

«Автордук-каармандык кеп» деген термин кыргыз филологиясында али иликтеле элек болсо да, анын өзгөчө көрүнүшү өздүк эмес тике кеп (ӨЭТК) тууралуу айрым пикирлер жок эмес. Т. Нуруев жана ушул эмгектин автору тарабынан бир топ илимий макалалар жарык көргөн. Жыйынтыктап айтканда, көркөм чыгармалардагы каармандын жана автордун ички кеби тууралуу илимий көз караштар азыркы түркологиялык иликтөөлөрдөн орун таба элек. Биздин изилдөөбүздүн негизги объектиси Ч.Айтматовдун жана Т.Касымбековдун чыгармалары түздү. Анткени, жүзгө жакын көркөм чыгармага анализ жүргүзө келгенибизде, ушул эки автордун роман, повесттеринде ички кепке өзгөчө орун берилген. Маселен, Ч. Айтматовдун «Гүлсарат» повести баштан аяк Танабайдын чубулжуган ой тизмектери-нен турат. Бирок ошол эле учурда чиеленишкен окуялар монолог, диалог формасындагы сырткы кеп менен берилген. Ички кеп формасы жана көлөмү жагынан чектелбейт. Башкача айтканда, структуралык жактан белгилүү стандартка ээ эмес, бир нече сүйлөмдөн баштап, бүтүндөй абзац же бөлүмгө чейинки аралыкты өз ичине камтый алат. Ал эми семантикасы боюнча эң эле ар түркүн. «Дүйнөдөгү эң күлүк нерсе ой» деп бекеринен айтылбайт. Ички кеп ошол ой жүгүртүүнүн туундусу болуп саналат. Ошондой болсо да ички кепти стилистикалык планда алганда, семан-тика-стилистикалык бир нече топко бөлүп кароого болот. Дагы бир белгилей кетүүчү жагдай, нукура эне тилиндеги чыгармабы, котормо түрүндөгүсүбү, бардыгында ички кеп өзгөрүүсүз сакталат. Мисалы: Танабай ачуулана колун силкип койду. *«Жок баары бир түнөбөйт болчумун. Жөө калсам да кете бермекмин! - деп өз жоругун актады - Болбосо кайнатасына да ошентип айтат бекен ой? Жаманмынбы - жакшымынбы кайната-сымын го. Мисирейип туруп айтканын карасаң, өмүр бою койчу-жылкычы болуп жүрүп, карыганда куулуп чыгар болгон соң, партияга башында эле өтпөй койгондо эмне дейт. Уулумда да бар. Атаңдан кеч десе, ал урган кечип кетиштен таю тартпайт. Ным-тыраган арам, дагы жагынын чоң болгусу бар. Атаң көрү-ү, атаң көрү-ү! азыркы жаштарың эл болуп деле жарытпайт го.»* - Танабай сердито махнул рукой. *«Нет все равно не остался бы. Пешком ушел бы! - оправдался он перед собой - Разве же можно так говорить с отцом мужа? Какой я ни есть, а все же отец. Ишь ты, зачем было вступать в партию, если всю жизнь в пастухах да в табунщиках проходил, к старости выгнали... Сын тоже хорош. Молчит, глаза боится поднять. Скажет она ему: откажись от отца - и откажется. Тряпка, а тоже в начальники лезет. Эх, что там говорить! Не тот народ пошел, не тот.»*

Мына, Танабайдын келинине жана баласына карата нааразылык ички кеби. Ал аркылуу башкаларга айткыс арманы шардана болду. Демек, бул мисалда нааразылык мааниси берилген. Ушул сыяктуу эле ыраазы болуу, ырастоо, четке кагуу, ички эмоция жана башка түрдүү-түрдүү семантикаларды билдири-ши мүмкүн. Бирок ички кеп менен сырткы кеп (автордук кеп) өз ара эриш-аркак болуп келиш керек. Ансыз көркөм чыгарманын мазмуну таасирдүү күчүнө жете албайт. Ошентип, ички кепти лингвистика-адабият таануучулук аспекттерде кароого туура келет. Биз сөз кылып жаткан маселенин татаалдыгы мына ушунда турат. Бирок каармандык ички кеп менен автордук ички кеп мазмуну боюнча айырмаланат. Каар-мандык ички кеп башка бирөөлөрдүн же жеке өзүнүн иш-аракетине карата позицияны билдирсе, автордук ички кепте «мен» деген ат атооч аркылуу автор каарманга айланат да, автордук-каармандык ички кепти түзүп

калышы мүмкүн. Ошондуктан автордук кеп менен каармандык кепти өз ара тыгыз байланышта кароо керек. Ушуга байланыштуу В.Б. Катаевдин төмөндөгү сөзүн эскертип өтүү артыкбаштык кылбайт: «Көркөм чыгармада автордун жеке керт башынын призмасынан өтпөгөн учур же көрүнүш болбойт, автордун өзүн мүнөздөөгө ар убак орун берилет» [6].

Албетте, бул көз карашты объективдүү чындыкты кабыл алуунун абсолюттук эрежеси катары кабыл алууга болбойт. Кээ бир көркөм чыгармаларда автордун «деди», «деп айтты», «деген» сыяктуу сөздөрү эле берилбесе, окуяга карата көз карашы сактала бербейт. Ал эми ӨЭТКти автордук кеп менен каармандык кептин туундусу катары кароо керек.

Адабияттар

1. Абдурахманов Г., Сулайманов А., Холиңров Х., Омонжурдиев Ж.. Хозирги узбек адабий тили. – Т., 1979, 195-206-б.
2. Аскарова М. Хозирги замон узбек тилида кушма гаплар.- Т., 1960, 114-132-б.
3. Бабайцева В.В., Максимов Л.Ю. Современный русский язык.- М., 1981, с. 247-248.
4. Васильева А.Н. Художественная речь.- М., 1983, с. 67-68.
5. Виноградов В.В. О языке худо-жественной литературы.- М., 1959, с. 113-155; О языке Толстого. «Литера-турное наследство» 1939 АН СССР, 1939, АН СССР, № 35-36; О языке ранней прозы Гоголя. Материалы и исследования по истории русского литературного языка АН СССР, 1951, т. II; Наука о языке художественной литературы. Доклад на IV между-народном съезде славистов.- М., 1958.
6. Катаев В.Б. К постановке проблемы образа автора //НДВШ, 1966, № 1, с.29.
7. Лингвистический энциклопедии-ческий словарь. – М., 1990, с. 404
8. Мамытов Ж., Нуруев Т. Кыйыр-лашкан тике сөз көркөм каражат катарында // Эл агартуу, 1983, № 6.
9. Сартбаев К.К. Кыргыз тилиндеги кошмо сүйлөмдүн синтаксиси.- Ф.,1957. Жакыпов Б. Азыркы кыргыз тилинин синтаксиси.-Ф., 1975. апаров А. Азыркы кыргыз тили. - Ф., 1966. Жапаров А. Синтаксический строй кыргызского языка. - Б., 1992. Иманов А. Кыргыз тил.
10. Стилистика русского языка /Под ред. Н.М. Шанского.- Л., 1989, с.138-139.
11. Бабайцева В.В., Максимов Л.Ю. Современный русский язык.- М., 1981, с. 247-248.